

Sociologická reflexe konfliktu mezi společnostmi a přírodou

Teoretické přístupy a empirická zkoumání

A Sociological Reflection on the Conflict between Society and the Environment

Theoretical Approaches and Empirical Research

Tomáš Vysužil

ABSTRACT The presented essay is an overview of the development of environmental sociology from the beginning of the seventies to approximately the end of the twentieth century. It covers the most important theoretical concepts and empirical approaches that found application in ascertaining relations to the environment. It begins with Inglehart's theory on post-materialism, and continues through cultural theory, the new environmental paradigm, Beck's "society at risk", Luhmann's "ecological communication", and finally rational choice theory. The article presents the given concepts concisely, and includes the most important arguments of their critics. The aim of this study is to give a basic overview of the ideological streams, approaches, as well as problems, which have most significantly influenced the development of environmental sociology.

KEY WORDS cultural theory, ecological communication, environmental sociology, new environmental paradigm, postmaterialism, rational choice theory, society at risk

Úvodem

Začátkem 60. let dvacátého století, když se objevily první ekologické problémy, přesněji řečeno v době, kdy začaly být poprvé ve větší míře veřejně tematizovány,¹ na ně sociologie nedokázala reagovat. Navzdory jejich značné sociální relevanci zůstávaly tyto problémy ještě dlouhou dobu stranou zájmu sociologů. Toto zpoždění sociologické reflexe za řadou dalších oborů, jakými byly například psychologie, ekonomie nebo právo, se dnes obvykle vysvětluje tím, že sociologie byla od svého počátku koncipována jako věda o společnosti,² která si od přírody zachovávala patřičný odstup. Navíc jí chyběla (a podle mého názoru doposud chybí) propracovaná metodika zkoumání vztahu člověka k životnímu prostředí. Poválečná sociologie se soustředila na analyzování sociálních struktur a jejich funkcí uvnitř společnosti, přičemž přírodní prostředí bylo v tomto ohledu vnímáno jako něco, co leží vně společnosti. Klasická teoretická základna, jež byla v sociologii té doby rozšířena, neposkytovala žádný prostor k začlenění vnějšího elementu přírodního prostředí. Není proto divu, že první práce, které pouka-

zovaly na společenské příčiny ekologických problémů, pocházejí z pera nesociologů.³ Dnes je sociologie životního prostředí (environmentální sociologie, Umweltsoziologie, environmental sociology) etablovaným a dále se rozvíjejícím sociologickým oborem. Vznik a vývoj tohoto nového oboru postupně ovlivnila celá řada konceptů, jež vykazují současně environmentální i sociologickou relevanci. Z těchto konceptů vybírám v následujícím textu několik významných myšlenkových směrů tak, aby vyšla najevo rozmanitost (a někdy i protichůdnost) přístupů, které se v dnešní sociologii životního prostředí objevují. V zásadě je lze rozdělit na dvě skupiny, a to na teoreticko-empirické koncepty, u nichž na formulovanou hypotézu zároveň navazuje kvantitativní instrument sloužící k jejímu ověřování, a na koncepty čistě teoretické. Z první skupiny představím postmaterialistickou tezi Ronalda Ingleharta, kulturní teorii britské kulturní antropoložky Mary Douglas a nové environmentální paradigma autorů Williama R. Cattona a Rileye E. Dunlapa.⁴ Tento výběr je ovlivněn skutečností, že v pozdějších kvantitativních empirických výzkumech nacházejí právě tyto tři koncepty nejsystematičtější uplatnění. Z teoretických přístupů uvádím koncept reflexivní modernity obsažený v knize Ulricha Becka *Riziková společnost* a funkcionálně-strukturální teorii Niklase Luhmanna v podobě její environmentální aplikace shrnuté v knize *Ekologická komunikace*. Luhmannovo dílo je možné označit za společenskou teorii, neboť autor formuluje univerzální princip, s jehož pomocí lze interpretovat všechny sociální jevy. V případě Beckova díla je takové zařazení sporné, neboť místo na univerzálně platném principu staví spíše na popisu společenských vztahů. Tyto dvě teorie přistupují k řešení konfliktu mezi společností a jejím přírodním prostředím na základě rozdílných náhledů a různých sociologických tradic. Na závěr se zmíním o tzv. Rational Choice Theory. Tento koncept považuji za důležitý jednak z důvodu jeho častého využívání při interpretacích ekonomických stimulů ekologicky příznivého chování a jednak také pro jeho utilitaristickou pozici, která jej od obou předchozích teorií výrazně odlišuje. U výše zmíněných přístupů uvádím ještě nejdůležitější argumenty některých jejich kritiků, přičemž se snažím rozlišovat mezi kritikou z perspektivy environmentální a sociologické.

Teoreticko-empirické koncepty

Postmaterialistická teze Ronalda Ingleharta

Postmaterialistická teze Ronalda Ingleharta,⁵ která byla pod názvem „The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies“ poprvé formulována v roce 1971 ve formě příspěvku do *American Political Science Review*, je jedním z nejznámějších teoretických modelů, který byl také obšírně empiricky ověřován. Základní myšlenkou tohoto konceptu je existence hodnotové změny, od které se, mimo jiné, odvíjí i postupná změna postojů k životnímu prostředí. Hovoříme-li o hodnotách, potom je na místě se u tohoto pojmu zastavit a krátce objasnit, co se pod ním v sociálněvědním kontextu rozumí. Clyde Kluckhohn formuloval jednu z nejcitovanějších definic hodnot v roce 1951 takto: „Hodnota je pojem vyjadřující souhrn tužeb, které ovlivňují výběr dostupných způsobů, prostředků a cílů jednání; může být explicitní či implicitní, ohraničovat individuum či charakterizovat skupinu“ (Kluckhohn 1951: 395).⁶ Dosti dlouhou a obšírně vysvětlující definici hodnot uvádí Helmut Klages: „Hodnoty (nebo hodnotové orientace) jsou – viděno všeobecně – vůdčí

veličiny lidského konání, které působí všude tam, kde se přímo neprosazují biologické pudy, nutkání nebo racionální zvažování prospěchu. Vždy, když si lidé něco přejí, považují něco za důležité, sledují životní vzory nebo jako osoby zaujímají postoje a vyslovují úsudky, hrají hodnoty rozhodující roli. Jejich nositelé si jich přitom nemusejí být plně vědomi, hodnoty mohou být přítomné v sociálních zvyklostech, v normách a v kulturních samozřejmostech. Mohou se ale také odrážet v ideálech a v diferencovaných systémech společenské etiky“ (Klages 1984: 9–10). Z předpokladu, že střídání generací v moderní společnosti je doprovázeno i postupným přesunem důrazu z jednoho typu hodnot na jiný, vychází v empirickém sociálním výzkumu řada badatelů, kteří se tímto způsobem snaží objasnit procesy společenských změn, v neposlední řadě i změnu postojů k přírodě a k životnímu prostředí. Jelikož tedy předpoklad hodnotové změny proniká i do jiných přístupů, o kterých bude dále řeč, považuji za prospěšné tento fenomén blíže vysvětlit a poněkud se u něj pozdržet.

Většina příspěvků k výzkumu hodnotových změn proti sobě staví tradiční a „modernizované“ hodnoty. Pod těmi tradičními se obvykle rozumí hodnoty, které by dnes bylo možno spíše nazvat „konzervativní“ a které charakterizovaly společenskou atmosféru před procesem individualizace. Příkladem tradičních hodnot je „smysl pro povinnost vůči státu a rodině“, „respektování společenské hierarchie“ nebo „rozdělení rolí mužů a žen“. Proti nim stojí hodnoty, které se dostaly do popředí až s rozvojem a uznáním zájmů individua a které byly do té doby podřizovány zájmům kolektivním, například „možnost svobodného rozvoje osobnosti“ nebo „rovnocenné postavení obou pohlaví“. Jako modernizované jsou tyto hodnoty označovány proto, že se ve skutečnosti nejedná o hodnoty „nové“, jak se často v hodnotovém výzkumu při zkrácených formulacích uvádí. Jisté procento lidí tyto hodnoty vyznávalo ve všech dobách, mnohdy za cenu pronásledování nebo stigmatizace. V posledních asi třiceti letech však dochází k jejich zdůraznění a rozšíření na širší vrstvy západní populace. Byly tudíž spíše aktualizovány nebo modernizovány. Považuji za účelné popsat zde alespoň v krátkosti podmínky vzniku hodnotových změn, stejně jako důsledky z nich plynoucí tak, jak je chápe většina autorů, kteří se k tématu výzkumu hodnot vyjadřují.

Za nutný předpoklad hodnotových změn je všeobecně považována existence konfliktů a stavů napětí ve společnosti. Lze si to představit třeba na příkladu právě probíhajícího procesu odstraňování diskriminace žen. Konzervativně orientovaný muž (typický „macho“) se dostává v důsledku svých sexistických postojů stále častěji do konfliktů se sociálním okolím. Tato skutečnost jej nutí pod tlakem sankcí (například kritika ze strany rodinných přátel nebo vlastních potomků) své postoje korigovat směrem k větší společenské přijatelnosti. Jinými slovy, musí se přizpůsobit změněným společenským podmínkám. O tom, že by některé hodnotové změny mohly naopak probíhat bezkonfliktně, se příliš nediskutuje, ačkoli je to v moderních diferencovaných společnostech, které nabízejí širokou škálu alternativ, vcelku snadno představitelné.

Za jednu z dalších podstatných podmínek hodnotových změn je považována výměna generací. Obzvláště ve druhé polovině dvacátého století se u nastupujících generací v ekonomicky rozvinutých zemích dalo pozorovat jisté oslabení morálních a sociálních omezení jako reakce na jejich výrazně zlepšené ekonomické a sociální zabezpečení (Flanagan 1987). Generace vyrůstající v této době mohla rozvíjet touhu po sebeuskutečnění, participační motivy a sklony k hedonismu v míře podstatně vyšší, než by bylo u válečné a poválečné generace

vůbec myslitelné. Paralelně se zvyšováním blahobytu je jako další významný faktor změny hodnot zdůrazňována expanze vzdělání v šedesátých a sedmdesátých letech, v jejímž rámci se změnily i socializační cíle vzdělávacích institucí.⁷

Vraťme se ale zpět k Ronaldu Inglehartovi, který vychází z předpokladu hodnotové změny charakterizované posunem priorit na ose *materialismus – postmaterialismus*. Za „materialistické“ přitom označil hodnoty orientované na zajištění existence a udržení životní úrovně, zatímco hodnoty zaměřené na rozvíjení osobnosti individua a jeho participaci na veřejném životě, spolu s prosazováním humanismu a solidarity, označil za „postmaterialistické“. Inglehart vychází z představy rozložení hodnot jako jednodimenzionálního bipolárního kontinua s extrémy *materialismus* a *postmaterialismus* na koncových bodech. Takto poněkud krkolomně definovaný prostor, ve kterém se podle RONALDA INGELHARTA hodnoty nalézají, si lze jednoduše představit jako spojitě prostředí jediné osy, ohraničené dvěma koncovými body, které vyjadřují polaritu hodnot na této ose rozložených:

Obr. 1: Jednodimenzionální rozložení hodnot u R. Ingelhartova.

materialismus ←————→ postmaterialismus

Umístění hodnot v takto chápaném prostoru se může měnit, jinými slovy může docházet k posunu hodnot po ose od jednoho pólu ke druhému. Vlastní „posun“ hodnot je samozřejmě jenom pomocná představa, ve skutečnosti se jedná o přesun důrazu z jednoho typu hodnot na jiný a dochází k němu hlavně vlivem střídání generací, žijících v různém a navíc stále rychleji se měnícím společenském klimatu. Důležité je si uvědomit, že takto chápané rozložení hodnot, s omezením jejich pohybu po jediné ose, vylučuje jejich vzájemnou nezávislost. To znamená, že přírůstek hodnot v jedné oblasti (například postmaterialismu) musí nutně vést k jejich úbytku v oblasti opačné. Ronald Inglehart vychází z představy, že „součet“ všech hodnot zůstává konstantní a dochází pouze k jejich „přelévání“ na principu spojených nádob.

Inglehart provedl k podepření své teze řadu empirických výzkumů. Za tímto účelem vyvinul kvantitativní instrument, jenž má být schopen měřit hodnotové orientace respondentů. Jednalo se nejprve o čtyřpoložkový a později dvanáctipolozkový soubor odpovědí (tzv. baterii). Podle vybraných odpovědí byli pak respondenti zařazeni do kategorií „materialista“, „postmaterialista“ nebo „smíšený typ“. Pro ilustraci uvádím popis fungování čtyřpoložkové baterie. Respondent je vyzván, aby z nabízených možností vybral dle vlastního názoru nejdůležitější cíl, na nějž by se měla upnout politická reprezentace jeho země. Po prvním výběru následuje výběr druhého nejdůležitějšího cíle. Odpovědi jsou formulovány následovně:

- a) Udržet pořádek ve státě.
- b) Dát lidem větší možnost vyjadřovat se k důležitým vládním rozhodnutím.
- c) Bojovat proti růstu cen.
- d) Bránit svobodu projevu.

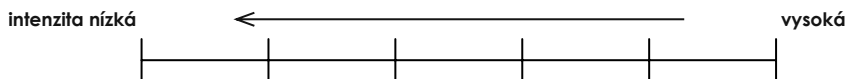
Odpovědi *A* a *C* mají ukazovat na materialistické hodnotové priority, jelikož vypovídají o pocitu fyzické a ekonomické nejistoty. Naopak odpovědi *B* a *D* kladou důraz na mož-

nost seberealizace a zajištění volnosti smýšlení a vypovídají proto o nematerialistické (dle Ingleharta „postmaterialistické“) hodnotové orientaci. Zařazení respondentů do kategorií potom probíhá tak, že ti, kdož vybrali v obou případech odpovědi *A* a *C* (bez ohledu na pořadí) jsou považováni za materialisty, při výběru *B* a *D* za postmaterialisty a v případě kombinace materialistických a postmaterialistických odpovědí za smíšené typy. Dvanáctipoložková baterie funguje na obdobném principu.

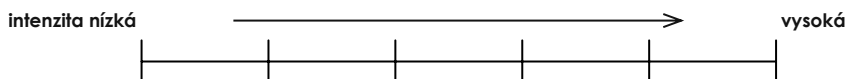
Ačkoliv existenci mezigeneračních hodnotových posunů málokdo zpochybňuje, Inglehartova teze i jeho empirické výzkumy se v řadách sociologů nesetkaly s jednoznačným přijetím a řada badatelů polemizuje s Inglehartovou představou jednorozměrně definovaného hodnotového prostoru.⁸ Za všechny lze uvést například Helmuta Klagese, který je jedním z největších Inglehartových kritiků. Klages odmítá představu vzájemné závislosti hodnot a tvrdí, že hodnotové posuny mohou probíhat v různých oblastech současně a změna v jedné oblasti nemusí nutně znamenat posun v oblasti opačné. Zavádí proto model dvojdimenzionální, kde jedna osa (v tomto případě spíše stupnice) slouží ke znázornění velikosti důrazu kladeného na hodnoty „smyslu pro povinnost a akceptaci“ (Inglehart by je nazval „materialistické“, dají se ale také označit za „konzervativní“) a druhá ke znázornění velikosti důrazu kladeného na hodnoty „rozvoje osobnosti“:

Obr. 2: Vícedimenzionalita hodnotového prostoru u H. Klagese.

hodnoty povinnosti a akceptace

hodnoty rozvoje osobnosti

Převzato z: Klages 1984: 24.

Hlavním Klagesovým argumentem pro vícerozměrné rozložení hodnot je jeho přesvědčení o existenci syntézy opačně polarizovaných hodnot u některých lidí. Proč by například to, že někdo ve svém životě klade velký důraz na dostatek volného času a vlastní vzdělávání, mělo nutně vylučovat vysoký stupeň jeho materiálního konzumu? Klages tak na základě provedených výzkumů definuje například „hedonistický hodnotový typ“, tedy lidi, kteří v sobě podobná zaměření spojují.⁹ Otázka dimenzionality hodnotového prostoru je ve skutečnosti mnohem komplikovanější záležitostí, než zde může být popsáno, a to hlavně z metodologického hlediska navazujícího výzkumu. Výše zmíněné zjednodušené příklady mají pouze osvětlit, co se pod pojmem dimenzionalita v hodnotovém výzkumu rozumí.

Vedle dimenzionality hodnotového prostoru se při vytváření konceptů uplatňujících se v hodnotovém výzkumu užívá též pojmu *organizace hodnot*. Rozumí se tím uspořádání hodnot hlavně z hlediska jejich vzájemného vztahu, mimo jiné i ve smyslu jakýchsi přirozených

priorit. Rokeach (1972) a Inglehart (1977) ve svých koncepcích ze sedmdesátých let vycházeli z předpokladu, že hodnoty nejsou vzájemně zcela nezávislé a že jejich důležitost (priorita) přímo závisí na stupni jejich realizace. Pod realizací rozuměli míru uspokojení potřeb, vzniklých na základě hodnotové orientace. Jejich přístup osvětluje fakt, že svůj teoretický model vypracovali na základě Maslowovy teorie hierarchie lidských potřeb (Maslow 1954), kterou pouze aplikovali na oblast hodnot. Měření potom prováděli v souladu s představou hierarchického vztahu hodnot pomocí výše uvedeného instrumentu využívajícího jednodimenzionální stupnice. Tato koncepce se ovšem setkává se stále častější kritikou. Hlavní námitkou je nestálý růst diferenciacce společnosti, se kterým souvisí čím dál tím větší pravděpodobnost individuálního vývoje hodnot. Samotné přímé odvození vývoje hodnot od vývoje potřeb na základě míry jejich uspokojování dnes již řada autorů odmítá s poukazem na to, že tím nemůže být postižena komplexnější realizace hodnot. Podle Ingleharta však hraje ekonomické zabezpečení v období dětství a dospívání rozhodující roli při vytváření hodnotového vzorce individua: vyrůstá-li člověk v nedostatečně materiálně zabezpečených poměrech, pak získají prioritu hodnoty zaměřené na existenční otázky. Prožije-li naopak svá „formativní“ léta v zajištěném blahobytu, pak dosáhnou „postmaterialistické“ hodnoty, jako snaha o rozvíjení vlastní osobnosti nebo potřeba participace na veřejném dění, přednostního postavení.

Inglehartův koncept je primárně vztahován na sféru politiky. Na pozadí prakticky kontinuálního růstu životní úrovně v západních průmyslových zemích ve druhé polovině dvacátého století se změnilы hodnotové priority obzvláště u mladších generací. V roce 1985 vyšel v německém deníku *Frankfurter Allgemeine Zeitung* článek autorky Elisabeth Noelle-Neumann „Wir rüsten ab – im Arbeitsleben“¹⁰, který se zabýval fenoménem poklesu pracovní motivace v souvislosti s ubývajícím orientací na pracovní výkon a přesunem důrazu na dostatek volného času a způsob jeho prožití, pozorovatelným ve většině typů zaměstnání. Tohoto jevu si ostatně již dříve povšimla řada autorů studií o hodnotových změnách a o jeho možných příčinách se vedly mezi odborníky četné diskuse.¹¹ Osu takto chápaného hodnotového posunu je možné vyznačit pojmy *výkon – hedonismus*. Kritika tohoto konceptu dospěla až do bodu, kdy Helmut Klages vyjádřil pochybnost o tom, že by orientace na výkon na jedné straně a hedonismus na druhé představovaly protichůdné hodnoty. Se zdůvodněním, že každá ze zmíněných oblastí může krýt určitou skupinu lidských potřeb, upozornil na možnost rovnocenného umístění obou orientací v hodnotovém vzorci individua. Helmut Klages charakterizuje hodnotovou změnu jako posun od zaměření na povinnost a akceptaci směrem k většímu důrazu na osobnostní rozvoj a angažovanost. Pod tato souhrnná označení spadají relativně heterogenní oblasti hodnot. Za orientaci na povinnost a akceptaci se považuje, když je kladen důraz například na disciplínu, poslušnost, výkon, píli a pořádek. Naopak zdůrazňování svobody jednotlivce, emancipace, participace, antiautoritářství, hedonismu a nezávislosti je výrazem hodnotového zaměření na rozvoj osobnosti. Namísto jednostranné ztráty významu tzv. tradičních hodnot, za současného posilování významu hodnot modernizovaných, považuje Klages za možné, že se v důsledku společenských diferenciacních procesů vyvíjejí podstatně mnohotvárnější individuální hodnotové vzorce. Protože podle dosavadních poznatků převládají u většiny obyvatelstva kombinace hodnotových zaměření (podle Ingleharta tzv. „smíšený typ“), je podle Klagese *syntéza hodnot*, tzn. současné zastoupení orientace na povinnost a akceptaci spolu s orientací na rozvoj osobnosti, tou nejpravděpodobnější konstelací hodnot většiny lidí (Klages 1984).

Konceptualizace, kterou vytvořil Helmut Klages spolu s autory Gerhardem Franzem a Willi Herbertem v polovině osmdesátých let (Klages Franz a Herbert 1987), je postavena na modelu dvou od sebe oddělených hodnotových dimenzí s udáním intenzity (viz výše uvedené schéma). Kombinací extrémních poloh se dostávají ke čtyřem základním typům hodnotových charakteristik. Za tzv. „konvencionalisty“ označují zastánce tradičních hodnot, kteří vykazují vysoký smysl pro povinnost a zdůrazňují nutnost akceptace společenských norem. Současně nepřipisují velký význam možnosti rozvoje osobnosti a vlastní angažovanosti. Zcela opačný typ tvoří tzv. „idealisté“ zdůrazňující především modernizované hodnoty. Osoby, které preferují hodnoty z obou oblastí, a to přibližně stejnou měrou, označili výše zmínění autoři jako tzv. „realisty“ a ty, kterým na žádné ze sledovaných oblastí hodnot příliš nezáleží, a udávají proto na obou dimenzích nízké preference, považují za tzv. „rezignované“. Stejní autoři odhalují ve svých pozdějších pracích ještě jeden, a to především v mladších generacích hojně zastoupený hodnotový typ, který charakterizuje spojení materialistických a hedonistických hodnotových preferencí. Tato skupina vyznává hlavně individualistické a autocentrické hodnoty, které se odrážejí v ideálu co nejdokonalejšího uspokojování okamžitých potřeb na dostatečném materiálním základě. S tím souvisí nezájem o politické dění a výrazná distancovanost od institucionálních vazeb.¹²

Doposud byla řeč pouze o hodnotovém výzkumu. Nyní je třeba vysvětlit, jak tento směr bádání souvisí se vztahem lidí k životnímu prostředí a proč je mnoha sociálními vědci považován za environmentálně relevantní. Odvozování vztahu respondentů k přírodě a k životnímu prostředí přímo z jejich hodnotových postojů totiž není zdaleka bezproblémové a skrývá mnohá teoretická i metodologická úskalí. Budeme-li se držet výše zmíněných definic hodnot, potom je sporné, zda lze nepoškozené životní prostředí považovat za hodnotu v tom smyslu, jak je chápána v hodnotovém výzkumu. Uvedené definice naznačují, že hodnoty by měly splňovat alespoň dvě následující kritéria: nevázat se k žádnému konkrétnímu objektu (hodnotou nemůže být žádná věc ani její vlastnost) a mít univerzální platnost (nebýt závislé na prostředí). V případě životního prostředí je možnost dostát oběma požadavkům více než sporná. Jednak je nepoškozené životní prostředí samo o sobě objektem a stupeň únosnosti jeho poškození je navíc velice relativní kritérium, jehož posuzování se silně liší podle oblastí zájmu. Jako hodnotu by životní prostředí bylo možno chápat snad jen nepřímo, a to jako limitující podmínku života, tedy v jistém smyslu ztotožněnou s životem samotným. To by byl ovšem velmi extrémní postoj, který by otázku stavu životního prostředí stavěl do polohy „být či nebýt“.

Skutečnost není (alespoň v časovém horizontu jednoho lidského života) tak vyhrcoaná. Stav životního prostředí většinou nerozhoduje bezprostředně o našem bytí či nebytí, ale spoluurčuje spíše kvalitu našeho života. Cílem hodnotového výzkumu je zjistit, jaké volíme priority. Ronald Inglehart naznačuje zřetelnou spojitost mezi typologickým rozdělením lidí na materialisty a postmaterialisty a jejich vztahem k životnímu prostředí. Z výsledků výzkumů založených na aplikaci jeho čtyřpoložkové baterie se na vztah respondentů k životnímu prostředí běžně usuzuje.¹³ U nematerialisticky založených lidí se předpokládá, že nebudou ochotni obětovat kvalitu životního prostředí výměnou za hmotný blahobyt. V zásadě se proti této souvislosti dá těžko něco namítat. Já se však domnívám, že tak redukcionisticky, jak to provádí Inglehart, se to přece jen vyjádřit nedá. Životní prostředí by podle mého názoru bylo možné spíše považovat za jednu z hodnotových oblastí, která sama o sobě tvoří rámeček, v němž

je možno různé hodnotové orientace posuzovat. To, jaký význam lidé stavu životního prostředí přikládají, je již vlastně důsledkem jejich hodnotového zaměření, i když kauzalita v tomto případě nemusí být tak jednoznačná.¹⁴ Jak naznačují závěry Inglehartových kritiků, ale i práce jiných sociálních vědců, bude skutečnost patrně ještě složitější. Stačí si kupříkladu uvědomit, že při dnešním rozsahu a komplexitě ekonomických a sociálních vazeb není to, co pokládáme na oltář našeho materiálního konzumu, zpravidla to prostředí, ve kterém sami žijeme. Z pohledu evropského konzumenta spolu například čistota evropských řek a levné hovězí z Brazílie vůbec nijak nesouvisí. Nemluvě o konzumu nemateriálních statků, jako je například cestování, které zatěžuje životní prostředí stále větší měrou. „Hedonistický hodnotový typ“ Helmuta Klagese je silným argumentem proti Inglehartově zjednodušené představě jednorozměrného hodnotového rozložení. Na vícedimenzionální podobu hodnotového prostoru navíc ukazují i mnohé teoretické práce a kvalitativní empirické výzkumy.¹⁵

Kulturní teorie Mary Douglas

Dalším teoreticko-empirickým konceptem, který zde bude v krátkosti představen, je tzv. kulturní teorie¹⁶ (*Cultural Theory, Grid/Group Theory*). Její autorkou je britská kulturní antropoložka Mary Douglas. Teorie (původně vlastně spíše analytická metoda) vznikla na počátku sedmdesátých let a vychází z tradičních sociologických představ¹⁷ o úzké provázanosti otevřenosti s(e) (sociální) mobilitou a naopak uzavřenosti s pevnou hierarchií. Mary Douglas vytváří typologii respondentů založenou na jejich schopnosti akceptace společenských norem a na síle jejich vazeb v rámci sociálních skupin. Tyto dva rozměry ve své teorii označuje pojmy „grid“ a „group“. Kombinací extrémních poloh těchto dvou škál dochází k vymezení čtyř ideálně-typických skupin, nazvaných „fatalisté“, „hierarchisté“, „individualisté“ a „egalitáři“. Pro názornost uvádím následující schéma:

Obr. 3: Čtyři ideální typy dle kulturní teorie

	Nízká skupinová soudržnost	Vysoká skupinová soudržnost
Vysoká tolerance k vnějším omezením	Fatalismus	Hierarchie
Nízká tolerance k vnějším omezením	Individualismus	Egalitářství

Stejně jako v případě předcházejícího konceptu byl i na základě kulturní teorie vyvinut empirický měřicí instrument, s jehož pomocí je možné zařadit respondenty do jednotlivých kategorií výše zmíněné typologie:¹⁸

Index individualismu:

1. Každý by se měl postarat sám o sebe (5bodová škála).
2. Amerika je otevřená společnost. To, čeho jedinec v životě dosáhne, již nezávisí na rodinném zázemí, ale na schopnostech a vzdělání, které jedinec získal (určitě souhlasí a spíše souhlasí).
3. Pouze při dostatečných nerovnostech v příjmu a v sociálním postavení existují dostatečné podněty pro individuální výkony (určitě souhlasí a spíše souhlasí).
4. Rozdíly v sociálním postavení osob jsou akceptovatelné, protože odrážejí to, co lidé získali na základě možností, které měli (určitě souhlasí a spíše souhlasí).

5. V souhrnu si myslím, že rozdíly existující v naší zemi jsou ospravedlnitelné (určitě souhlasí a spíše souhlasí).

Index egalitarismu:

1. Ekonomika může prosperovat, jen když podnikatelé dosahují zisku. Z toho těží nakonec všichni (určitě nesouhlasí a spíše nesouhlasí).
2. Vláda musí zajistit, aby každý měl práci a ceny byly stabilní, i když musí dojít k omezení podnikatelů (určitě souhlasí a spíše souhlasí).
3. Všeobecně řečeno, zisky z podnikání jsou v rozdělovány v USA spravedlivě (určitě nesouhlasí a spíše nesouhlasí).
4. Osobní příjem by neměl být určen pouze na základě jedincovy práce. Spíše by měl každý získat tolik, aby mohl zaručit slušný život své rodině (určitě souhlasí a spíše souhlasí).

Index hierarchie:

(Otázky zaměřené na pornografii – knihy, filmy, časopisy a fotografie, které ukazují nebo popisují sexuální aktivity.)

1. Sexuálně orientované materiály vedou k úpadku morálky. (ano).
2. Co si myslíte o sexuálním vztahu dvou dospělých osob stejného pohlaví – myslíte si, že to vždy není v pořádku, téměř vždy to není v pořádku, někdy to není v pořádku nebo je to v pořádku? (Vždy to není v pořádku, téměř vždy to není v pořádku.)
3. (Nyní bych se vás rád zeptal na jisté povinnosti, které cítí občané USA ke své zemi. Chci se vás zeptat na to, zda pociťujete, že je to velmi důležitá povinnost, důležitá povinnost nebo to není povinnost občana vůči státu.) Být schopen mluvit anglicky a rozumět angličtině (velmi důležitá povinnost, důležitá povinnost).

Index fatalismu:

1. Někteří lidé říkají, že se lidé dostanou vpřed díky své tvrdé práci, jiní si myslí, že štěstí a pomoc druhých je důležitější. Co si myslíte, že je důležitější? (Štěstí či pomoc.)
2. I přesto, co lidé říkají, většina věcí týkajících se průměrného člověka (životní situace/podmínky) se zhoršuje (ano).
3. Většina úřadů se nezajímá o problémy průměrného člověka (ano).
4. Myslíte si, že většina lidí se bude snažit získat nad vámi výhodu, když budou mít příležitost, nebo budou jednat fair? (Získat výhodu.)

Empirické výzkumy, které jsou odvozovány z konceptu kulturní teorie, vyúsťují v rozdělení respondentů do charakteristických skupin, jinými slovy vytvářejí typologii dotazovaných osob. Při interpretaci výsledků se potom implicitně vychází ze spojení takto vytvořených typů s určitými hodnotovými postoji a názorovými orientacemi. V případě odvozování vztahu k životnímu prostředí z typologie kulturní teorie se obvykle předpokládají následující spojení:

Skupina „fatalistů“ je (v souladu s výše uvedeným schématem) charakteristická „vysokou tolerancí k vnějším omezením“ a „nízkou skupinovou soudržností“. U takto zařazených jedinců se proto očekává minimální angažovanost, vycházející z přesvědčení, že sami nemohou nic změnit, a pasivní lojalita ve vztahu k normativním omezením a úředním rozhodnutím, v jejichž účinnost ovšem také příliš nevěří. „Hierarchisté“ jsou rovněž charakterizováni „vysokou

tolerancí k vnějším omezením“, ale zároveň „vysokou skupinovou soudržností“. U nich se na rozdíl od „fatalistů“ předpokládá přesvědčení o správnosti a opodstatněnosti norem a úředních rozhodnutí. Hierarchisté uznávají výsadní postavení odborníků, kteří mají podle nich právo (nebo dokonce povinnost) na základě výzkumů a expertiz stanovit únosnou míru zatěžování přírodního prostředí lidskou činností. Věří ve vládu odborníků. „Individualisté“, kteří podle uvedené teorie vykazují „nízkou toleranci k vnějším omezením“ a současně je charakterizuje „nízká skupinová soudržnost“, závěrům odborníků a z nich plynoucím normám a omezením příliš nedůvěřují. Věří v regulační schopnost trhu, která se podle jejich názoru projeví i tím, že ekonomickými prostředky zabráni nadměrné devastaci životního prostředí. Poslední skupinou, kterou charakterizuje „nízká tolerance k vnějším omezením“ a „vysoká skupinová soudržnost“ jsou tzv. „egalitáři“. Jejich vztah k životnímu prostředí vychází z obav před důsledky environmentálních rizik. Jsou přesvědčeni, že byrokratická opatření přijímaná k ochraně životního prostředí nejsou dostatečně účinná. Egalitáři jsou sociálně kritičtí a volají po radikálnější změně společenských poměrů, která by umožnila šetrnější nakládání s přírodou.

Nové environmentální paradigma

Posledním vybraným teoreticko-empirickým konceptem, který se však na vzniku sociologie životního prostředí podílel asi nejvýznamnější měrou, je tzv. nové environmentální paradigma¹⁹ (*NEP, New Environmental Paradigm, New Ecological Paradigm*). Jeho autory jsou američtí sociologové William R. Catton a Riley E. Dunlap, kteří poprvé představili NEP odborné veřejnosti koncem sedmdesátých let²⁰ v podobě několika publikací (viz například Catton a Dunlap 1978a, 1978b), přičemž zároveň položili základ vzniku environmentální sociologie jako samostatné společenskovední disciplíny (Dunlap a Catton 1979).

Jako „nové“ je environmentální paradigma pojmenováno proto, že má nahradit tzv. paradigma lidské výlučnosti (*HEP, Human Exeptionalism Paradigm*), které bylo do té doby v sociologii rozšířené. Catton s Dunlapem považují za příčinu vzniku sociologického paradigmatu lidské výlučnosti tzv. dominantní západní světonázor (*DWW, Dominant Western Worldwiew*), který měl základy v křesťanských kulturních kořenech západní civilizace. Vývojovou linii vedoucí k formulaci nového environmentálního paradigmatu tedy vidí jako posloupnost *DWW-HEP-NEP* (Dunlap 2002: 333). Souvislost „panského“ postoje k přírodě vycházejícího z křesťanských kulturních tradic se vznikem ekologických problémů ostatně tematizuje již tzv. Whiteova teze.

Existence environmentálních problémů začala zpochybňovat antropocentrický pohled na svět, který byl základem paradigmatu lidské výlučnosti. V jeho rámci byl člověk považován za nadřazenou bytost a lidská společnost a kultura byly chápány jako nezávislé na přírodním prostředí. S hrozbou negativních důsledků environmentálních problémů pro lidskou společnost však tento pocit nezávislosti získal vážné trhliny a bylo nutno si přiznat, že člověk je součástí přírody a jejím ničením ohrožuje současně podmínky vlastní existence. Právě tato změna úhlu pohledu na místo člověka ve světě a v přírodě se stala základem vzniku nového environmentálního paradigmatu.

Nové environmentální paradigma je reakcí na změnu ve vnímání vztahu mezi člověkem a jeho přírodním prostředím. Jedná se v podstatě o konstatování postupné proměny postojů

k přírodě na základě pocitu ekologického ohrožení přítomného v západní společnosti. Cattona s Dunlapem přitom zarážela hlavně skutečnost, že sociologie na tuto změnu nereaguje. Začali se tedy zabývat analyzováním principů, které vycházejí z děl sociologických klasiků. Za největší překážku zohlednění biofyzikálního prostředí člověka v sociologii označili Durkheimovo „antiredukcionistické tabu“ (antireduktionism taboo), pod kterým rozuměli jeho pravidlo vysvětlování sociálních faktů sociálními fakty. Toto zjištění spolu s jejich závěry týkajícími se děl Webera, Marxe a dalších klasiků vedlo nakonec k přesvědčení, že dokud bude na společnost nahlíženo jako na systém sociálních vztahů nezávislý na přírodním prostředí, nebude v silách sociologie vliv stavu životního prostředí na společnost přiměřeně reflektovat. Pokus o nápravu této situace dal vzniknout právě novému environmentálnímu paradigmatu.

Na tuto změnu postojů lze do značné míry obecně nahlížet jako na hodnotovou změnu, jejíž podmínky byly popsány v předcházejícím konceptu postmaterialistické teze. Podobně jako tomu je u Inglehartovy postmaterialistické teze, má i nové environmentální paradigma empirický instrument, který vyvinul Riley E. Dunlap spolu s Kentem D. Van Liere (Dunlap a Van Liere 1978). Autoři se s jeho pomocí pokoušejí doložit postulované změny ve vnímání vztahu člověka a přírody. Vyjadřují přitom i předpoklad, že tomuto novému postoji odpovídá i změna chování směrem k šetrnějšímu nakládání s přírodou. Měřicí instrument má podobu dvanáctipoložkové baterie.

NEP – dvanáctipoložková baterie (cit. dle Soukup 2001: 18):

1. Rovnováha v přírodě je velice delikátní a snadno může být rozvrácena.
2. Když lidé zasahují do přírody, vždy produkují katastrofální důsledky.
3. Lidé musejí žít v souladu s přírodou, pokud chtějí přežít.
4. Každý člověk poškozuje životní prostředí.
5. Blížíme se k limitu počtu lidí, které země dokáže uživit.
6. Země je jako vesmírná loď, má omezený prostor a omezené množství zdrojů.
7. Existují meze růstu, které naše průmyslová společnost nemůže překročit.
8. Pro existenci zdravé ekonomiky budeme muset vyvinout ekonomiku, v níž je průmyslový růst kontrolován (tzv. stabilní ekonomika).
9. Lidé byli stvořeni, aby vládli zbytku přírody.
10. Lidé mají právo upravovat přírodu tak, aby vyhovovala jejich potřebám.
11. Rostliny a živočichové žijí primárně pro to, aby byli užíváni lidmi.
12. Lidé se nemusejí přizpůsobovat přírodě, protože ji mohou předělat k obrazu svému.

(Odpovědi na každou otázku jsou: určitě souhlasím, spíše souhlasím, nerozhodnut, spíše nesouhlasím, určitě nesouhlasím.)

Autoři instrumentu pracují s touto škálou čistě aditivně, to znamená, že vycházejí z jednorozměrného rozložení postojů. Škálu však převzalo mnoho jiných výzkumníků, kteří s ní pracují značně rozdílně, přičemž ji dělí na dvě nebo tři dimenze (Soukup 2001: 19). V empirických výzkumech se rovněž objevují různě redukované NEP-škály a sami autoři konceptu navíc vyvinuli i rozšířenou patnáctipoložkovou verzi, takže úplný přehled empi-

rického používání tohoto instrumentu by byl značně rozsáhlý. Kritika NEP se zaměřuje především na poplatnost době vzniku tohoto instrumentu a tehdejšímu náhledu na ekologické problémy. Další výhradou je snadná možnost stylizace respondentů. O využití NEP-škály v empirických výzkumech bude ještě řeč níže.

Dříve než přistoupím k uvedení některých příkladů použití tří výše zmíněných konceptů v empirických výzkumech vztahu lidí k životnímu prostředí, chci se pokusit o jejich krátké porovnání a současně se chci zamyslet nad nejčastějšími argumenty jejich kritiků.

Empirické instrumenty postmaterialistické teze Ronalda Ingleharta a kulturní teorie Mary Douglas jsou vystavěny jako typologické procedury. Z pohledu kvantitativního výzkumu je výhodou tohoto přístupu použití poměrně úsporné sady otázek (tzv. baterie) při současné možnosti vytváření širokého spektra implikací z takto získaných dat. Spolu s účinnou redukcí stylizace dotazovaných do „lepší“ podoby to je patrně hlavním důvodem velké obliby tohoto typu instrumentu u mnoha sociálních badatelů pracujících kvantitativními empirickými metodami. Při odvozování vztahu dotazovaných osob k přírodě a k životnímu prostředí z uvedených typologií však narážíme na celou řadu potíží, které mohou ve svých důsledcích významně snižovat validitu výsledků výzkumu, a tím degradovat význam celého šetření. V rámci výše uvedeného popisu postmaterialistické teze byly již zmíněny hlavní námitky týkající se dimenzionality rozložení hodnot. Vytváření závěrů ve věci vztahu respondentů k životnímu prostředí je v tomto ohledu obzvláště delikátní záležitost, protože ekologicky příznivý způsob života²¹ je oblast s vysokým potenciálem vnitřních konfliktů vznikajících v důsledku tlaku vycházejícího ze sociální struktury společnosti na jedné straně a vnitřní potřeby čelit změnou chování a postojů hrozbě ekologické krize na straně druhé. Celá řada kvalitativních výzkumů, které se často opírají o poznatky sociální psychologie, dnes dokládá, že vztah lidí k životnímu prostředí je velmi komplexní problém a jeho projevy často nabývají takových podob, které jsou prostřednictvím silně redukováných typologií nezachytitelné.

Mary Douglas staví svoji „Grid/Group“ analýzu na postulátu posuzování dvou proměnných – „ohraničení navenek“ (tolerance k vnějším omezením) versus „vnitřní volnost pohybu členů“ (skupinová soudržnost) – jako navzájem nezávislých veličin. V takto vzniklém prostoru následně rozlišuje jednak mezi otevřeně autoritářskými a egalitářskými, jednak mezi uzavřeně autoritářskými a egalitářskými strukturami. V duchu durkheimovské tradice přiřazuje těmto sociálním strukturám korespondující „způsoby myšlení“ (thought styles), jejichž oprávněnost zdůvodňuje tím, že každá sociální struktura musí být svými členy legitimována. Legitimitu podmiňuje soulad mezi sociální strukturou a ostatními, mimosociálně chápanými systémy.²² Takové výklady jiných systémů, například přírody a kosmu, jsou vytvářeny a zprostředkovávány určitými institucemi, respektive organizacemi (Schmutzer 2004). Předpokládejme, že v rámci jedné kultury (v našem případě současné západní společnosti) je základní způsob vnímání přírody skutečně dán historickými souvislostmi jejího vývoje. Dle známé Whiteovy teze (White 1967) vychází náš panský a kořistnický postoj k přírodě z křesťanské náboženské tradice, která vidí místo člověka v přírodě v roli jejího „správce“, kterému jsou její živé i neživé zdroje vydány zcela k dispozici. Tímto směrem ukazuje již například práce Maxe Webera o souvislosti protestantské etiky a vzniku kapitalismu (Weber 1904).

O čem může v této souvislosti vypovídat typologie kulturní teorie? Míra tolerance k vnějším omezením je vlastně mírou konformity. Tato konformita se potom na základě míry skupinové soudržnosti vztahuje buďto na celou společnost nebo na skupiny s parciálními zájmy. Převedeme-li to na vztah jedince k životnímu prostředí, nahlížený optikou křesťanského kulturního dědictví, potom je míra konformity s tou či onou sociální strukturou zároveň mírou identifikace individua s převládajícími hodnotami této struktury, tedy i se způsobem vnímání přírody. Při dnešní komplexitě západní společnosti a s ní související pluralitě individuálních rolí však podle mého názoru nelze postihnout rozmanitost proenvironmentálních postojů ani na základě typologie kulturní teorie, jež se zdá být ve srovnání s jednorozměrnou typologií postmaterialistické teze poněkud propracovanější. Tímto kritickým postojem ke dvěma výše uvedeným instrumentům ovšem zdaleka nechci vyjádřit odmítavé stanovisko k typologickým procedurám jako takovým. Kvantitativní výzkum se ostatně bez vytváření specifických skupin respondentů při vyhodnocování dat může jen sotva obejít. V uvedených případech se však příliš dlouhá linie implikací, vedoucí od otázek obsažených v baterii k interpretacím postojů dotazovaných osob k životnímu prostředí, může zdát poněkud spekulativní.

Na jaře roku 2000 se v Berlíně konala konference nazvaná „O přínosu a nevýhodách vytváření typů v sociálněvědeckém výzkumu životního prostředí“. Na význam a tradici typologií v sociálních vědách upozornil hned v úvodním příspěvku Udo Kuckartz: „...pokus, vypreparovat z charakterů, sociálních situací a procesů ono typické, je minimálně tak starý jako sociální vědy samotné a zahrnuje jména jako Max Weber, Dilthey, Mannheim, Parsons, Schütz...“ (Kuckartz 2000). Vytváření typů jako charakteristik vztažených na celkovou osobnost jedince staví Kuckartz do protikladu k optice orientované na proměnné veličiny. Každá tvorba typů se podle něj musí vyrovnat s následujícími základními problémy: 1. teoreticky podložený výběr proměnných, 2. posouzení podobnosti objektů, 3. volba postupu vytváření typů, 4. rozhodnutí se pro některou z typologií. Ze způsobu řešení těchto problémů potom Kuckartz odvozuje kritéria pro posouzení kvality vytvořených typů, například jednoznačné přiřazení objektu, explicitní vyjádření stupně znaku, relevanci znaků, plodnost, úspěšnost, celkovost. Takovýto přístup však vyžaduje nepoměrně užší vazbu mezi zjišťovanou skutečností a způsobem dotazování respondentů, než jaká existuje u interpretací vztahu k životnímu prostředí na základě použití instrumentu postmaterialistické teze či kulturní teorie.

Empirický instrument nového environmentálního paradigmatu (NEP škála) sice není určen přímo pro klasickou typologickou proceduru, nicméně při nahlédnutí do předkládaných výroků je zjevné jejich zřetelné rozdělení na dva typy. Zatímco souhlas s výroky 1–8 ve výše uvedeném překlade NEP škály vypovídá o názorech a postojích ve shodě s novým environmentálním paradigmatem, souhlas s výroky 9–12 svědčí o setrvávání u paradigmatu lidské výlučnosti. Sami autoři NEP škály, Dunlap a Van Liere, původně považovali tento instrument za jednorozměrný a pracovali s ním aditivně. V tomto ohledu se dá hovořit o jisté podobnosti s Inglehartovou baterií k určování indexu postmaterialismu. Později však vyšla najevo skutečnost, že jednorozměrné pojetí škály vychází ze zjednodušené představy o jednodimenzionálním hodnotovém prostoru a že s ohledem na novější poznatky je účelné instrument rozdělit na více dimenzí: 1. přírodní rovnováha, 2. limity růstu a 3. vztahy k přírodě. I přes určité nedostatky se NEP škála (v různých úpravách a způsobech aplikace) stala hojně užívaným empirickým instrumentem ke kvantitativnímu zjišťování postojů k životnímu prostředí.

Všechny tři výše uvedené koncepty našly od doby svého vzniku široké využití v rámci kvantitativních sociálních výzkumů postojů lidí k různým otázkám veřejného života. Zatímco NEP škála je instrumentem specializovaným na zjišťování změny vztahu lidí k přírodě na základě odrazu ekologických problémů dané doby, Inglehartova baterie určená k měření indexu postmaterialismu i škála odvozená z kulturní teorie jsou nástroje vyvinuté primárně ke zjišťování politických postojů veřejnosti v obecné rovině. Až míra korelace výpovědí z různých partiálních oblastí veřejného života s umístěním respondentů v typologiích kulturní teorie a postmaterialistické teze dělá z těchto instrumentů univerzální měřicí nástroje, které jsou schopné v jisté míře vypovídat i o vztahu dotazovaných osob k životnímu prostředí. Tyto vlastnosti předurčují zmíněné nástroje hlavně k využití v rozsáhlých kvantitativních šetřeních. V souvislosti se zjišťováním vztahu k životnímu prostředí proběhly v letech 1993 a 2000 dva velké mezinárodní výzkumy v rámci programu ISSP (International Social Survey Programme). V roce 1993 byla mezi dvacet jedna a v roce 2000 mezi dvacet šest evropských i mimoevropských zemí zařazena též Česká republika. V dotaznicích z obou období je použita Inglehartova čtyřpoložková baterie indexu postmaterialismu v původní podobě, včetně zachování způsobu použití (dvoustupňové dotazování). Škála vycházející z kulturní teorie je použita pouze v dotazníku z roku 2000, a to ještě ve značně zredukované formě. Jisté prvky kulturní teorie, jako důraz na svobodu jedince, důvěra ve stát a v instituce atd., jsou však součástí řady dalších otázek z obou období. Podobný je i osud NEP škály v těchto výzkumech. Původní dvanáctipolozková baterie se sice nikde nevyškrtla, ale řada obdobných výroků je použita jednotlivě nebo ve skupinách v rámci různých otázek.²³ Podoba dotazníků použitých pro výzkumy ISSP v roce 1993 a 2000 se přitom v rámci jednotlivých zemí velmi výrazně liší. V porovnání s dotazníky použitými například v sousedním Německu jsou české verze mnohem delší a zčásti se zaměřují na jiná témata.²⁴

Sociologická reflexe environmentálních problémů se však zdaleka neomezuje pouze na vývoj instrumentů určených k empirickému zkoumání jejich sociální podstaty. Dokladem toho je celá řada „čistých“ teorií, které jsou vedle empirických přístupů rovněž nedílnou součástí dnešní sociologie životního prostředí. V následující části se pokusím krátce charakterizovat dva velmi významné teoretické přístupy, jejichž pojetí konfliktu mezi společností a přírodou se od sebe diametrálně liší.

Environmentálně relevantní sociologické teorie

Riziková společnost Ulricha Becka

Kniha *Riziková společnost* je jednou z prvních prací, které se (shodou okolností na pozadí jaderné havárie v Černobylu)²⁵ pokusily o teoretickou analýzu vývoje moderní společnosti od jejího vzniku až do tehdejší současnosti. Uveřejněním tohoto díla se tematika životního prostředí s konečnou platností dostala do agendy sociologické teorie, což současně doprovázel dojem vzniku přiléhavé dobové diagnózy. Autor publikace, Ulrich Beck zavedl dva pojmy, které dnes mají v sociologii své stálé místo: *riziko* a *reflexivní modernita*.

Za modernitu se obvykle označuje stav společnosti po rozpadu tradičních sociálních vazeb a vzniku tzv. moderních společenských institucí, které ve více či méně pozměněné formě fungují v západní společnosti dodnes. Proces přechodu od tradiční k moderní společ-

nosti je tématem prolínajícím se sociologií od 19. století až do dnešní doby. Počátky tohoto procesu, stejně jako jeho nejdůležitější hybné síly, byly v zásadě popsány už sociologickými klasiky.²⁶ Za důležité znaky modernity je třeba považovat: a) účelovou racionalitu, b) vztahy vznikající na základě trhu a dělby práce – tedy jejich rostoucí anonymitu, zaměnitelnost a možnost volby – a c) industrializaci a masovou produkci materiálních statků. Všechny tři body jsou nějakým způsobem svázány se vztahem společnosti k přírodě a do značné míry tento vztah předurčují. Ulrich Beck tento stav nazývá „první fází modernity“.

Abychom pochopili logiku konstrukce Beckových pojmů „riziko“ a „reflexivní modernita“, je třeba přihlédnout k jeho interpretaci vývoje formy průmyslové výroby. Podle Beckova popisu převládá v 19. století lokální produkce v malých výrobních s velkým podílem řemeslné práce. Znečištění životního prostředí je lokálního a nárazového charakteru a přírodní prostředí ho ve většině případů dokáže absorbovat bez výraznějších škod. Potenciální škody a újmy na majetku nebo zájmech ostatních osob jsou kompenzovány pojištěním. Na začátku 20. století se v organizaci výroby začíná prosazovat fordismus. Vznikají velké továrny s pásovou výrobou a mnohem vyšším objemem produkce. Dochází ke koncentraci výroby do velkých průmyslových předměstí s napojením na železniční dopravu. Dopady na životní prostředí se zvětšují, ale stále mají spíše lokální nebo regionální charakter. Výrazný přelom představuje druhá světová válka, po níž dochází k prudkému technologickému rozvoji. Převratný vývoj nastává v chemickém průmyslu (syntetické materiály, petrochemie, pesticidy, umělá hnojiva atd.), kde dochází k produkci látek, které jsou v přírodním prostředí obtížně odbouratelné a zapříčiňují jeho kontaminaci. Toto stádium vývoje je podle Becka typické „nezohledňováním vedlejších důsledků“ lidské činnosti, stejně jako přehlížením dopadů rozhodnutí, která nějakým způsobem souvisejí s přírodou. Pojišťovny kryjí ztráty vzniklé na základě přírodních katastrof, dokáží kompenzovat sociální a technologická rizika, avšak nereagují například na důsledky používání DDT. Negativní důsledky výroby a používání nebezpečných látek se dostávají v podobě zdravotních potíží a kontaminovaného prostředí do povědomí veřejnosti. Významnou roli v tomto procesu hrají média. Společnost tyto skutečnosti začíná reflektovat. Konfrontace s těmito novými ekologickými a sociálními problémy znamená podle Becka přelom ve struktuře společnosti: lineární, jednoduchá modernita vstupuje do dalšího stádia tzv. „reflexivní modernity“. V rámci tohoto přechodu dochází stále častěji ke zpochybňování racionality technologického pokroku i ekonomického růstu. „Reflexivita“ podle Becka znamená konfrontaci společnosti s jejími vlastními principy, jež vedly k přehlížení nezamýšlených důsledků, k ignoraci ekologických dopadů a k přehnanému optimismu ohledně možnosti kontroly vlastní činnosti. Problémy produkované modernitou označuje Beck jako „rizika“,²⁷ přičemž pro reflexivní modernitu je typický vznik tzv. „nových rizik“. Tato nová rizika podle něj charakterizují následující vlastnosti:

- mají globální rozměry,
- vedou k nevratným změnám (ztráta biodiverzity, klimatické změny),
- jsou nepojistitelná,
- vedou jednorázově k totálním škodám (bud' – anebo, například jaderná havárie),
- jsou „neviditelná“ (například záření),
- podléhají sociálním rozhodovacím procesům prováděným bez dostatku informací (například hlasování o povolení či zákazu genových manipulací).

Podle Becka je „nová“ též logika rozdělování: „...bída je hierarchická, ohrožení je demokratické“ – nová rizika narušují třídní strukturu společnosti. Toto stádium vývoje Beck označuje pojmem „riziková společnost“.

Beckovo dílo se v řadách sociologů setkalo jak s pozitivním přijetím, tak s kritikou. Nadšeně jej přijali hlavně odpůrci rizikových technologií a kritici nadnárodních společností. Teoretičtí sociologové (hlavně systémoví teoretici a sociální konstruktivisté) se k pojetí rizikové společnosti stavěli spíše zdrženlivě a odmítali jí přiznat status „nové společenské epochy“.

Beckův teoretický i sociálně kritický přínos je možné hodnotit i na pozadí debaty o vývoji společnosti v tehdejší NSR. Beck vystupoval proti novému konceptu modernizace, jenž byl reprezentován hlavně dílem W. Zapfa, který byl v osmdesátých letech prominentní osobou německé sociologie. Za základ konceptu modernizace považuje Zapf neustálý růst celospolečenské přizpůsobovací a řídicí kapacity v podobě pozitivní bilance rostoucích zdrojů a narůstající zátěže (Geissler 2002). S tímto náhledem Beck ostře polemizuje a konceptem „rizikové společnosti“ upozorňuje na problémy, jejichž existenci koncept modernizace zcela přehlíží.

I Beckův přístup se ovšem setkává s množstvím kritických ohlasů. Polemizuje s ním například Niklas Luhmann, o kterém bude ještě dále řeč, Jürgen Habermas a řada dalších autorů. K nejčastějším výtkám patří jednostrannost Beckova pohledu na komplexitu vývoje společnosti a neostře vymezení zavedených pojmů. Z novějších Beckových kritiků lze zmínit kupříkladu Bernharda Gilla (1999). Gill kritizuje Beckův koncept nejen ze sociologické, nýbrž i z environmentální perspektivy. Svě tvrzení, že se v případě Beckovy reflexivní modernity nejedná o nové stádium společenského vývoje, opírá Gill o argument, že nedošlo k žádné zásadní změně fungování institucí modernity (vědy, práva, ekonomie, národního státu). Napadá i vlastní pojem reflexivity, pod kterým Beck rozumí někdy přírodní a někdy sociální procesy, aniž by mezi nimi blíže rozlišoval. Gill naopak rozlišuje „naturální reflexivitu“, pod kterou rozumí objektivní působení důsledků lidské činnosti na přírodu, a „sociální reflexivitu“, která podle něj představuje vnímání, tematizování a problematizování specifických nezamýšlených důsledků, tedy to, co Beck nazývá reflexí. Proti přijetí reflexivní modernity jako kvalitativně nového stupně vývoje společnosti hovoří podle Gilla i to, že se Beck dopouští v interpretacích některých skutečností podstatných chyb. Není například pravda, že by se v „jednoduché“ modernitě znečišťovalo pouze lokálně, zatímco dnes globálně. Například i roztroušené, malé lokální zdroje produkovaly CO² a přispívaly tak k vytváření dnešního skleníkového efektu, jenomže se o tom tehdy nic nevědělo. Rozdíl je podle Gilla pouze v kvantitě. Jak ukazují práce Beckových kritiků, teze rizikové společnosti obsahuje řadu sporných míst a s odstupem času se její přínos nezdá až tak revoluční, jako tomu bylo koncem 80. let dvacátého století. Na poli sociologie životního prostředí se však stále jedná o jednu z nejvýznamnějších prací, která ovlivnila myšlení nejen řady předních sociologů a environmentalistů, ale promítla se i do ekologické politiky.

Ekologická komunikace Niklase Luhmanna

Dílo tohoto německého sociologa (Luhmann 1986) vychází ve stejném roce jako Beckova *Riziková společnost*, avšak stojí na zcela odlišných teoretických tradicích. Luhmann je systémový teoretik, kterého lze asi nejlépe srovnat s Talcottem Parsonsem. V jejich pojetí

systémové teorie je však dost podstatný rozdíl. Zatímco Parsons je autorem strukturálně funkcionální teorie, Luhman tento vztah převrací a jeho dílo lze považovat za funkcionálně strukturální. Vyjádříme-li to značně zjednodušeně, spočívá rozdíl v tom, že Parsons vychází z předpokladu pevně dané společenské struktury, v níž je funkce všech jejích dílčích podsystémů určena potřebami její reprodukce, zatímco Luhmann tvrdí, že výsledná struktura společnosti je proměnlivá, v závislosti na způsobu fungování autonomních dílčích podsystémů. V knize *Ekologická komunikace* předkládá Luhmann aplikaci své teorie na oblast životního prostředí. Zabývá se tedy otázkou, jak jsou vnímány environmentální problémy společnosti a jaká existuje šance, že společnost zareaguje na existenci ekologické krize změnou svého dosavadního přístupu k přírodnímu prostředí.

Niklas Luhmann byl oponentem formy, jakou byly v osmdesátých letech artikulovány ekologické protesty. Kritizoval hlavně požadavky protestujících, jež spočívaly v apelování na politický systém, který měl zabránit průmyslu v dalším znečišťování životního prostředí. Luhmann tvrdil, že těmto požadavkům schází teoretické pozadí. Protestující netuší, že nemohou být vyslyšeni, protože společnost se nedá odnikud „řídít“, a navíc jim vyčítal jednostranný pohled, který nevidí souvislosti mezi různými společenskými sférami a ignoruje případné negativní vlivy požadovaných rozhodnutí.

Luhmannova teorie je radikálně acentrická: společenský systém podle něj sestává ze subsystémů (hospodářství, právo, náboženství, umění, média atd.), které se nedají řídit žádným metasystémem. Systémy se tvoří v průběhu společenské evoluce, přičemž se specializují na určitou funkci. Jednotlivé systémy jsou sice do jisté míry závislé na funkci ostatních systémů (ekonomické vztahy musí například podepírat právo), přesto však zůstávají ve své vnitřní komunikaci zcela autonomní. Rovněž platí, že žádný systém nemůže ve své funkci nahradit systém jiný. Každý systém má svůj zcela jedinečný a v mnoha ohledech omezený způsob nazírání, který je „předurčen“ jeho specifickým „kódováním“ a „naprogramováním“. Ze své vlastní perspektivy každý systém nazírá sám sebe, jako by byl celou společností. Ústředním bodem luhmannovské sociologie je rozlišování mezi *systémem* a jeho *okolím*. Sociální systém se „vyděljuje“ ze svého okolí (Entkopplung), přičemž se ohraničuje, a tím vytváří svůj vnitřní uzavřený koloběh (operative Schliessung). Jakmile se jednou systém vydělil a uzavřel, přichází do kontaktu s okolím pouze selektivně, podle vlastních pravidel. Toto vydělení (Abschottung) „zncitlivuje“ systém vůči podnětům z okolí. Systém vykazuje pouze omezenou „rezonanční schopnost“ (Resonanzfähigkeit), tedy schopnost reagovat pouze na podněty určitého typu. Schopnost filtrovat komplexitu okolí může vykazovat pouze komplexní systém. Systém může přijímat, odlišovat od „šumu“ okolí, přetvářet na vlastní informaci a dále zpracovávat pouze filtrovanou komplexitu. Paradoxně je to pouze redukce komplexity okolí, která umožňuje růst komplexity systému. Myšlenku autonomního vznikání a vývoje systémů (subsystémů) převzal Niklas Luhmann z biologie a užívá pro ni pojem „autopoiesis“ (samovznikání, Selbstherstellung). V průběhu společenského vývoje tak vznikají systémy, které sestávají výhradně z komunikací a nikoli z lidských jedinců nebo ze způsobů jednání. Komunikace jsou čistě vnitrosociální operace. Vnitřní komunikace systému může být vedena vždy pouze o okolí, ale nikdy s okolím. Hranice určuje zároveň systém i okolí. Obojí se nachází ve vzájemném vztahu, který není charakteristický přímou kauzalitou, ale vymezují jej „souřadnice“ vztahené k systému i k okolí. Základem souvislosti totiž není jednota, ale difference mezi prostředím systému a prostředím okolí.

Každý sociální systém má své charakteristické „kódování“ a je nějak „programován“. Kódy rozdělují veškerou komunikaci dle binárního schématu. Věda funguje na základě *buď/anebo* podle kódu *pravdivé/nepravdivé*, právní systém podle kódu *zákonné/nezákonné*, ekonomický systém podle schématu *platit/neplatit* atd. Kódem politického systému je struktura státnických funkcí *vládní pozice/opozice*. Má-li se nějaká vnější informace stát součástí komunikace systému, musí u něj vyvolat rezonanci. V opačném případě zůstane systémem vnímána v nejlepším případě jako „šum“ okolí, jako nesrozumitelné rušení. K uzavírajícímu či vydávajícímu kódu každého sociálního systému patří také „program“, který zajišťuje otevřenost. V právním systému jsou to zákony, které určují způsob užívání kódu. V politickém systému má každá strana volební program, podle něhož je buďto zvolena k obsazení vládních funkcí, nebo zůstává v opozici. Programy jsou „tykadla“ systému, který jimi neustále „ohmátává“ okolí s cílem zjistit charakter probíhajících změn. Na rozdíl od kódů mohou být kritéria kódování (programy) modifikovány, popřípadě zcela změněny. Ve vědě se v takovém případě hovoří o změně paradigmatu, v církvi o reformaci atd.

V rovině programů (ne kódů!) existují podle Luhmanna nemalé šance na to, aby si ekologická komunikace v budoucnu zajistila rezonanci v ostatních systémech. Může se tedy podařit to, že si ekologická témata najdou cestu do stávajícího subsystému politiky tím, že se promítnou do volebních programů stran (v tomto bodě tedy Luhman přeci jen přiznává účastníkům ekologického protestu nějaký význam, i když to otevřeně neříká). Do ekonomického systému může jejich průnik zajistit „řeč cen“. Avšak ani průnik ekologické komunikace do politického systému ještě není podle Luhmanna zárukou, že dojde k ekologicky orientované změně chování ostatních subsystémů. Jednak je vliv politiky na ostatní subsystémy jen částečný, a navíc zde existují i další omezení, jako například teritoriální rozdělení světa na národní státy nebo specifické „systémové časování“ politiky. Protože se řešení ekologických problémů zpravidla pohybují v mnohem delších časových horizontech než politická volební období, existuje reálné nebezpečí, že budou ekologické otázky překryty krátkodobými cíli. K vytvoření příslušných ekologických zákonů dochází často až ve chvíli, kdy už je pro přírodu pozdě (například ochrana ohrožených druhů).

Luhmannova společenská teorie nenabízí žádnou naději na pozdější harmonizaci, jelikož jednotlivé systémy vystupují vůči sobě navzájem jako okolí. Každý systém navíc funguje podle zcela specifického kódu, což činí vztahy mezi systémem a okolím nekontrolovatelnými. To platí na základě podobné výstavby sociálních systémů pro veškeré mezisystémové vztahy. Niklas Luhmann ovšem používá pojem „okolí“ ve dvojitým významu. Vedle „sociálního okolí“ rozlišuje ještě „ekologické okolí“ (ökologische Umwelt). Tím se dostává k poslední (vnější) hranici mezi společenským systémem jako souhrnem všech svých podsystémů a přírodním prostředím. Luhmannovo pojetí sociální evoluce zásadně odmítá jakékoli výhledy na „návrat k přírodě“, protože hranice systémů umožňují jejich nezávislost na stavu přírodního prostředí. To je varovné zjištění a Niklas Luhmann je úměrně tomu pesimistický. Tvrdí, že v evoluci neexistuje nic, co by společnost chránilo před osudovou chybou, jež může zapříčinit i zánik civilizace. Přírodnává chod společnosti k riskantním hrám typu „slepá bába“ nebo „ruská ruleta“. Společnost slepě tápe v nejistotě, naráží, vrací se zpět a opět vyráží jiným směrem, aniž by ovšem někdo volal „pozor, stát!“ anebo „samá voda...“, přihořívá...“. Tak je podle Luhmanna možné, že v důsledku komunikačních bariér mezi systémy a jejich okolím jednou dojde ke zničení některého ze základních předpokladů života na zemi.

Pokusíme-li se Luhmannův náhled na problém konfliktu lidské společnosti s jejím přírodním prostředím shrnout, můžeme říci následující: Společnost jako akční jednota neexistuje. Existují pouze autonomní, autopoietické, operativně uzavřené subsystémy, které se nedokáží přizpůsobovat ani okolí uvnitř společnosti (ostatním subsystémům), ani okolí vnějšmu (přírodnímu prostředí). Politika, jako každý jiný vysoce specializovaný subsystém, může ostatní subsystémy (například ekonomiku) pouze ovlivňovat, nikoli však řídit. Moderní společnost může, tváří v tvář ekologickému ohrožení, vykazovat příliš nízkou rezonanci (to dnes asi nikdo nezpochybňuje), ale také příliš vysokou rezonanci. To by mělo za následek vnitřní zhroutil společnosti bez toho, že by k tomu stav vnějšího prostředí nějak výrazně přispěl. Luhmann zde má na mysli především zhoubné důsledky „přehnané ekologické politiky“ na ostatní společenské subsystémy. Aby vyjádřil určitou představu, jak by bylo možno takové „společenské implozi“ předejít, zavádí Luhmann pojem „re-entry“. Re-entry situace by nastala, kdyby byla například politika schopna při ekologickém rozhodování zohlednit i všechny možné negativní vlivy svých rozhodnutí na ostatní společenské subsystémy, anebo kdyby ekologický protest reflektoval všechna případná rizika, plynoucí ze svých vlastních požadavků. Re-entry je tedy něco na způsob kritické reflexe. I v tomto ohledu zůstává ovšem Luhmann veskrze pesimistický. I kdyby všechny společenské subsystémy dokázaly jednat racionálně, stále to ještě neznamená, že se společnost jako celek bude chovat racionálně ve vztahu ke svému přírodnímu okolí (princip „tragédie obecní pastviny“). Dílčí (gesellschaftsinterne) racionality totiž nejsou aditivní.

Luhmannova teorie se v některých svých závěrech může jevit až „extremisticky“. Takové dílo zpravidla rozdělí odbornou veřejnost na dva tábory – na skalní příznivce a na neméně skalní odpůrce. Nejinak je tomu i v případě *Ekologické komunikace*. Existuje celá řada „luhmannovců“, kteří se snaží posuzovat sociální realitu optikou jeho systémové teorie. Tyto skupiny přívrženců jeho učení se dnes zdaleka neomezují pouze na Německo. Neméně široký je ovšem i tábor Luhmannových kritiků, který je navíc i velmi pestrý a zahrnuje badatele z nejrůznějších sociologických i environmentálních kruhů. V Německu patřil k nejprominentnějším kritikům Niklase Luhmanna filosof Jürgen Habermas. Ten Luhmannovi vyčítal hlavně vyloučení vlivu konkrétních aktérů z procesu komunikace systémů. Jiní autoři Luhmannovi vyčítali návrat k „velkému vyprávění“ systémové teorie v době, kdy do sociologie začíná pronikat postmoderní myšlení, které toto paradigma radikálně odmítá. Podle mého názoru se ovšem Luhmannovu dílu, a to i navzdory masivní kritice, musí přiznat velký přínos environmentálnímu myšlení. Za prvé problém vztahu společnosti k přírodnímu prostředí ve své době „odidealizoval“ a „odmoralizoval“, čímž přispěl k realističtějšímu náhledu ekologických aktivistů na komplexitu společenských vztahů. K tomu ostatně přispěly i jeho kritické poznámky o nebezpečí negativních důsledků případného přijetí nepromyšlených environmentálních opatření, jež by se projevil například v ekonomické, a tím i v sociální sféře. Za druhé pak nelze přehlédnout, že chování ekonomických či politických struktur ve vztahu k problémům životního prostředí se v praxi nápadně blíží Luhmannem popsané charakteristice. Z kvalitativních výzkumů jsou dobře známy případy lidí, kteří se v soukromí chovají k životnímu prostředí ohleduplně, ale jakmile překročí práh své kanceláře, jednají čistě v souladu s ekonomickými zájmy firmy, kterou zastupují. Luhmannova analýza se k interpretaci takového chování hodí asi lépe než morální odsudek všech manažerů či jejich nařčení ze schizofrenie.

Posledním přístupem, který chci v rámci tohoto pojednání představit, je teorie racionálního jednání. Na rozdíl od dvou předchozích teorií se v tomto případě jedná o mikroteorii zabývající se motivacemi lidského jednání a rozhodování.

Teorie racionálního jednání

Teorie racionálního jednání (*teorie racionálního výběru, RC-Theory, Rational Choice, RCT*) je souhrnné označení pro celou skupinu přístupů, jež se uplatňují hlavně v ekonomii a v sociálních vědách. Z tohoto důvodu nelze v souvislosti s teorií racionálního jednání hovořit pouze o jediném autorovi, nýbrž spíše o řadě jejích zástupců, z nichž k nejznámějším patří například Robert Axelrod, James M. Buchanan, Hartmut Esser či Mancur Olson. Všeobecně se dá říci, že tyto přístupy přisuzují jednajícím subjektům racionální jednání, které spočívá v maximalizaci jejich prospěchu na základě subjektivních preferencí. Historicky vychází RCT z liberalismu a utilitarismu a lze ji považovat za jednu z odnoží teorie her. Původně se tedy jedná o teorii sloužící k interpretaci a modelování ekonomického a politického chování lidí. RCT se hlavně v 90. letech dvacátého století dostává i do environmentálního myšlení a řada autorů se s její pomocí pokouší analyzovat například vliv ekonomických stimulů na chování veřejnosti při zavádění nejrůznějších opatření k ochraně životního prostředí (omezování individuální dopravy, třídění odpadu atd.). V oblasti sociologie životního prostředí je známým zastáncem RCT Andreas Diekmann (1996), jehož přístup budu v následujícím pojednání používat jako příklad.

Diekmann vyjadřuje přesvědčení, že změna chování lidí směrem k šetrnějšímu přístupu k životnímu prostředí se nedá zakládat pouze na ekologickém uvědomění a znalosti environmentálních souvislostí. Ke změně jednání je potřeba vytvořit rovněž ekonomické stimuly, které zajistí jedinci buďto přímý hmotný prospěch, anebo alespoň posunou rozdíl mezi šetrnějším a méně šetrným chováním k životnímu prostředí do oblasti „low-cost-situation“ (viz níže), kde je již možno počítat s působením ekologického uvědomění a sociálních tlaků ve prospěch ekologičtějšího chování. Ve věci zohlednění ne-ekonomických, tedy sociálních podmínek jednání přitom sociologická RCT překračuje omezený model homo economicus. Abychom mohli hovořit o RCT, musejí být splněna alespoň následující tři kritéria:

1. Výchozí bod tvoří aktéři – postulát metodologického individualismu. Aktéry RCT jsou nejčastěji individua, ale mohou to být též „korporativní aktéři“, jako organizace nebo celé státy.
2. Aktéři mohou volit minimálně ze dvou alternativ – toto kritérium předpokládá existenci rozhodovací situace.
3. Teorie obsahuje rozhodovací pravidlo, které udává, jak bude aktér jednat. Nejčastějším rozhodovacím pravidlem RCT je princip maximalizace prospěchu, ale existují i jiná pravidla, jako například minimalizace ztrát atd.

Co je vlastně „racionální jednání“? Podle Diekmanna je otázkou definice. Jeho definice zní, že jde o jednání, jež je v souladu s rozhodovacím pravidlem. Různým situacím odpovídají různá rozhodovací pravidla. Všechny rozhodovací teorie staví na základu „axiomu pře-

chodnosti (transitivity) preferencí“. RCT jsou deskriptivními rozhodovacími teoriemi. Otázka nezní, jak by v určité rozhodovací situaci aktéři jednat měli, ale jak jednat budou. Vzhledem k subjektivní představě užitku, který aktéři sledují, Diekmann kritizuje v názvu RCT přívlastek „racionální“. Mnohem přesnější by podle něj bylo označení „teorie jednání“. Hlavní význam RCT (jež jsou považovány za mikro-teorie) v sociologii, politologii a ekonomii tkví v tom, že se s jejich pomocí vysvětlují souvislosti v makro-rovině. K tomu slouží tzv. agregační pravidla, podle kterých se ze souhrnů individuálních jednání vytvářejí „syntetické teorie“. Společná pro všechny RCT jsou tři (1–3) výše zmíněná obecná kritéria. Celá řada dalších kritérií od sebe různé druhy RCT naopak odlišuje. Je to například:

4. již vzpomenuté agregační pravidlo,
5. zohlednění taktických strategií – modely teorie her (vězeňské dilema, hra na kuře atd.),
6. způsob získávání a vnímání informací,
7. omezující faktory vztahující se k preferencím (časová a interpersonální stálost),
8. druh použitých „překlenovacích hypotéz“ (Brückenhypothesen),
9. přípustnost „měkkých“ forem užitku (sociální normy, morální přesvědčení),
10. strategie modelování a empirického využití RCT.

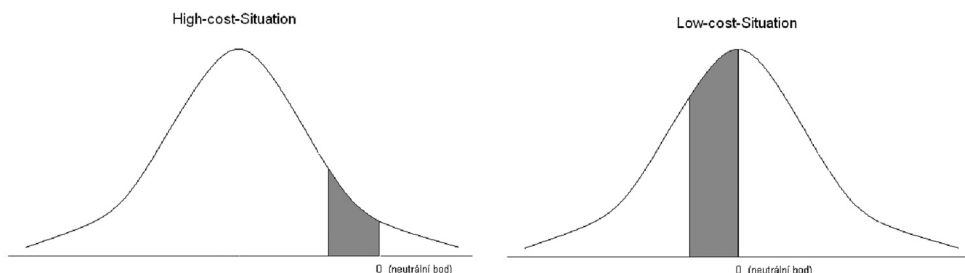
S ohledem na poslední dva body se můžeme setkat se dvěma protichůdnými variantami. Jednou z nich je model homo-economicus a druhou je některými zastánci RCT v sociologii praktikované „přímé“ využití SEU-teorie („subjective expected utilities“, což by se dalo vyjádřit jako „teorie subjektivně očekávaného užitku“). Protichůdnost obou extrémních variant RCT spočívá na jedné straně v zohlednění „měkkých“ motivací SEU-teorií, na druhé straně pak v čistě nepřímém využití modelu homo-economicus. Přímé empirické využití SEU-teorie znamená, že subjektivní pravděpodobnosti a hodnoty užitku jsou přímo, empiricky zjišťovány pomocí dotazníkových stupnic. To se týká stejně tak „tvrdých“ ekonomických motivací jako „měkkých“ preferencí. Přímé využívání modelů RCT je však spíše ojedinělým jevem, a to hlavně z toho důvodu, že převádění „pocitů do číselné podoby“ často vede k výsledkům, jež se rozcházejí s pozorovanou realitou.

Extrémní pozice modelu homo-economicus, navzdory tomu, že se jedná o čistě teoretický model, spočívá v tom, že striktně lpí pouze na zohlednění „tvrdých“ ekonomických motivací, a to i v situacích, které by bylo možno z tohoto úhlu pohledu považovat za zcela absurdní. Strategie modelování v ekonomii a v environmentální ekonomii je nepřímá. To znamená, že hypotéza o očekávaném užitku tvoří jádro modelu, ze kterého je potom přidáváním dalších informací deduktivně odvozována představa o možné podobě zkoumané reality, přičemž je generována další hypotéza, která je již určena k empirickému ověřování. Kvalita modelu v RCT je posuzována podle jeho „předpovědní schopnosti“ („predictive power“). Implikace plynoucí z modelů RC-teorií mohou vrhnout poněkud odlišné světlo například na diskrepance mezi deklarovaným ekologickým vědomím a ekologickým chováním. Ekologické aktivity vykazují například určitou nelineární závislost na příjmu, charakterizovanou křivkou tvaru U (kupříkladu jízdní kola patří nadprůměrně často k výbavě příjmově slabých a příjmově silných domácností). Diekmann (1996: 104–105) uvádí i různé další principy (většinou z pera jiných autorů), které nějakým způsobem vysvětlují motivaci (či nedostatek motivace)

k ekologickému chování mimo rámec ekonomických stimulů. Patří sem například „crowding out“, což je potlačení přirozených tendencí k ohleduplnému chování vlivem tlaků okolí, nebo „crowding in“, což je to samé v obrácené perspektivě.

Diekmann v důsledku apeluje na sloučení poznatků ekonomie, sociologie a psychologie, čímž do jisté míry usiluje o sjednocení homo economicus a „homo ecologicus“. Lidé nejsou zpravidla ochotni ze svého materiálního blahobytu v rámci environmentálních ohledů mnoho obětovat. Situace, ve kterých by museli platit vysokou cenu za ekologicky šetrnější chování (high-cost-situations) končí valnou většinou uskutečněním varianty neekologické (například automobilismus versus veřejná doprava). Naopak za tzv. low-cost podmínek jsou ochotni se přiklonit k mírné oběti ve prospěch ekologičtější varianty (kompenzace ekologického špatného svědomí). Anekdota o Buridanově oslu, který zašel hladu, když se nemohl rozhodnout mezi dvěma stejně velkými hromadami sena, odkazuje na low-cost-situation, kdy jsou náklady na obě varianty téměř stejné. V takové situaci potom často o výběru rozhodne morální přesvědčení, které je přirovnáváno k „jazýčku na vahách“.

Obr. 4: Schéma podstaty high- a low-cost situace (Diekmann).

Převzato z: Diekmann 1996: 112.

Schéma 4 znázorňuje rozložení početnosti lidí v typické high- a low-cost situaci. V případě high-cost (první graf) je nula (neutrální bod) položena velmi vpravo, protože existuje jen velmi málo lidí, kteří tuto situaci považují za prakticky nerozhodnou (například užívání automobilu). Lidé, kteří autem nejezdí, leží vpravo od nuly. Pak je skupina lidí, kteří sice jezdí, ale byli by za určitých okolností ochotni se auta vzdát. To je cílové publikum například pro propagátory alternativních způsobů dopravy. Tato skupina nesmí být příliš vzdálená od nulového bodu. Na obrázku je vyznačená šedě a leží vlevo od nuly. Zbytek plochy pod Gaussovou křivkou tvoří ti, pro které je auto samozřejmostí. Na levé straně křivka opět klesá, tak jako počet lidí, kteří jsou na autu zcela závislí. Zcela nalevo jsou zřejmě ti, kteří by radši zemřeli, než se vzdali auta (hardliner), ale těch je také naštěstí jen málo. Druhý graf analogicky zobrazuje situaci low-cost, kdy je neutrální bod uprostřed. To znamená, že pro většinu lidí je volba víceméně nerozhodná (například třídění odpadu). Mezi důležité faktory ovlivňující kooperativní chování jednotlivců ve prospěch životního prostředí patří: 1. reciprocita, 2. individuální ekonomické a sociální motivy, 3. vnitřní moti-

vace. Tyto faktory se za určitých okolností ještě dají vysvětlit modelem homo economicus. Sociologické teorie zdůrazňují význam sociálních faktorů jako jsou malé skupiny a stálé vztahy mezi jejich příslušníky, efekt sociálního uznání atd. Na rozdíl od malých sociálních skupin s častými kontakty se „altruistický“ přínos ke zvýšení všeobecného blaha vyskytuje ve velkých anonymních skupinách jen velmi zřídka.

Kritika přístupů vycházejících z RCT přichází hlavně z řad sociologů, kteří se zabývají kvalitativním výzkumem. Právě ti totiž nejostřeji vnímají sílu redukce komplexity vztahu k životnímu prostředí při použití metod RCT. I při zohledňování tzv. „měkkých“ faktorů podle nich dochází k silnému zkreslení reality, a to hlavně vlivem nemožnosti postihnout většinu sociálně-psychologických motivací.

Závěrečné shrnutí

Uvedený přehled základních charakteristik šesti vybraných konceptů relevantních z hlediska environmentální sociologie měl posloužit k vytvoření alespoň přibližné představy o rozmanitosti přístupů, které se v rámci této společenskovední disciplíny uplatňují. Předmětem environmentální sociologie je zkoumání vztahu mezi společností a jejím přírodním prostředím. Kdyby se tento vztah nedostal vlivem působení lidské civilizace na přírodu do krize, jejíž důsledky hrozí vážně narušit současný způsob lidské existence na Zemi, patrně by ke vzniku tohoto sociologického oboru ani nedošlo. Výše uvedené přístupy mají tedy navzdory rozdílným výchozím pozicím společný cíl: snaží se o uchopení a objasnění podstaty problému konfliktního vztahu mezi lidskou společností a přírodou.

Jednou z cest, jak tento vztah uchopit, je zkoumat hodnoty lidí a podmínky jejich změn. Na tom je vystavěna například uvedená teorie postmaterializace Ronalda Ingleharta, podle které se po dosažení určitého stupně materiálního blahobytu začínou lidé orientovat na hodnoty nemateriální, čímž se sníží i stupeň zatěžování přírody. Na první pohled je zde však patrná určitá nedomyšlenost konceptu. I kdyby tento předpoklad platil, stále bude nutné vysokou materiální úroveň udržovat, a tím zatížení přírody sotva poklesne. Dalo by se snad pomýšlet na možnost odbourání některých „luxusních“ materiálních požitků a zbytečného plýtvání, to je však cesta, která není příliš slučitelná s tržním základem dnešní kapitalistické společnosti, jejíž prosperita je na plýtvání přímo závislá.

Z předpokladu změny postojů vychází i nové environmentální paradigma. Změna orientace lidí dle tohoto konceptu ovšem nenastává na základě nasycení materiálních potřeb, nýbrž v reakci na uvědomění si závislosti společnosti na přírodním prostředí a jeho stavu. Jedná se tedy o pragmatický obrat v myšlení a v jednání, který má vycházet z jakéhosi kolektivního pudu sebezáchovy. Známý model „tragédie obecní pastviny“ ovšem předpokládá takovéto kolektivní racionality vážně zpochybňuje.

Odvozování vztahu k životnímu prostředí na základě kulturní teorie spočívá na předpokladu existence souvislosti mezi určitou názorovou orientací různých skupin lidí a jejich způsobem vnímání přírody. Kulturní teorie se v tomto ohledu zdržuje jakýchkoli předpovědí budoucího vývoje. Typologie tohoto konceptu je vystavěna na rozlišování různého stupně tolerance jedinců k normám a vnějším omezením a na různé intenzitě jejich sociálních vazeb. Vztah takto vymezených skupin k přírodě a k environmentálním opatřením je pouze jednou

z řady možných implikací této typologie. Přínos tohoto konceptu v oblasti zkoumání vztahu k životnímu prostředí spočívá tedy hlavně v objasňování některých dílčích souvislostí, komplexnější vysvětlení však neposkytuje.

Teorie reflexivní modernity Ulricha Becka vysvětluje vznik ekologické krize jako nutného vyústění rozporu mezi stávajícím způsobem vývoje moderní společnosti a omezenou kapacitou přírodního prostředí, o kterém navíc nevíme a v jistém smyslu ani nemůžeme vědět, kdy a jak bude na naše zásahy reagovat. Beck pracuje s pojmem „riziko“ a při popisu fungování současné společnosti mu připisuje jednu z ústředních rolí. Společnost je podle něj konfrontována s nezamýšlenými negativními důsledky svého vlastního vývoje. Skutečnost této konfrontace je podle Becka natolik zásadního významu, že současnou fází vývoje společnosti označuje za tzv. „reflexivní modernitu“ a přiznává jí status nové epochy.

Environmentální aplikace systémové teorie Niklase Luhmanna rozebírá možnosti a šance přiměřených reakcí současné společnosti na ohrožení vycházející z ekologické krize. Luhmann vidí společenský systém jako výsledek fungování autonomních specializovaných subsystémů, jako je například hospodářství, právo, věda či politika. Každému z těchto subsystémů připisuje určitý komunikační kód, mimo nějž není subsystém schopen přijímat ani zpracovávat informace. Šance na to, že například systém hospodářství zachytí a adekvátně zpracuje informaci o stavu životního prostředí, se podle Luhmanna rovná šanci, že se podaří tuto informaci vyjádřit ve formě finančních toků. Věda analogicky tomu zareaguje až tehdy, budou-li k dispozici zcela exaktní ověřitelné důkazy. Morální apely podle Luhmanna nemají smysl a mohou přinést více škody než užitku.

„Rational Choice Theory“ je přístup, který vychází z předpokladu, že rozhodování individua nejvíce ovlivňuje kalkulace prospěchu a vynaloženého úsilí. Od čistě ekonomického modelu se aplikace této teorie na oblast životního prostředí odlišuje zohledňováním tzv. „měkkých“ faktorů psychologické povahy. Nakonec se však ukazuje, že to, co mělo využití RCT pro simulaci ekologicky šetrného chování posílit, totiž zahrnutí nemateriálních podnětů chování, ji v důsledku nutnosti kvantifikace těchto psychologických faktorů nejvíce oslabuje. I přes tyto nedostatky však teorie dokáže nabízet uspokojivá vysvětlení chování lidí v některých praktických situacích a může být využita i v návrhu vhodných ekonomických stimulů při zavádění opatření na ochranu životního prostředí.

Uvedený průřez demonstruje šíři spektra teoretických přístupů v environmentální sociologii. Z důvodu omezeného rozsahu příspěvku si nemůže činit žádné nároky na vyčerpávající výčet všech známých sociologicko-environmentálních tezí, stejně jako na detailní rozbor těch uvedených. Stranou pozornosti rovněž zůstala celá oblast metodologie, která v empirickém výzkumu sehrává klíčovou roli. Z hlediska empirického využití výše uvedených teoretických konceptů má hlavní význam rozlišování mezi kvantitativním a kvalitativním typem výzkumu. Takové pojednání by však již přesahovalo vytyčený rámec této stati.

Poznámky

- ¹ Z hlediska negativního vlivu lidské činnosti na životní prostředí lze některé její důsledky, jako například odlesnění středomořského pobřeží, datovat již do starověku. Ve své době ovšem nebyly jako takové vnímány.
- ² Viz například durkheimovské paradigma: „Sociální fakta vysvětlovat sociálními fakty.“

- ³ Zde je možno zmínit například slavnou vizi budoucího vývoje stavu společnosti, opírající se o počítačové modelování změny přírodních a sociálních podmínek v důsledku lidské činnosti od Dennise a Donelly Meadowsových, nazvanou *Hranice růstu* (Limits to Growth) z roku 1972.
- ⁴ Přidržuji se zaužívaných názvů jednotlivých přístupů, tedy „teze“, „teorie“ a „paradigma“, ačkoli je řadím pod souhrnné označení „teoreticko-empirické koncepty“.
- ⁵ V češtině vyšly k tématu Inglehartovy postmaterialistické teze komentáře Rabušice (1990, 2000) a Řehákové (2001).
- ⁶ „A value is a conception, explicit or implicit, distinctive of an individual or characteristic of a group, of the desirable which influences the selection from available modes, means, and ends of action.“
- ⁷ Helmut Klages (2002: 30) uvádí výsledky empirického výzkumu změn výchovných cílů prováděného v období mezi lety 1951 až 1998 EMNID-institutem v Bielefeldu. Výzkum dokládá kontinuální nárůst poměru výchovných cílů zaměřených na rozvoj samostatnosti a svobodné vůle na úkor zastoupení cílů orientovaných na poslušnost a podřízenost. Určitý pokles zastoupení doznávají dle tohoto výzkumu i cíle zaměřené na pořádkumilovnost a píli.
- ⁸ Např. Hillmann (1986: 91–156), Jaide (1983: 82–84), Klages (1984: 22–26) a jiní.
- ⁹ Helmut Klages ve svých novějších pracích vychází z trojdimenzionálního rozložení hodnotového prostoru a na základě výsledků získaných empirickým výzkumem definuje pět základních hodnotových typů. Podrobněji viz Klages (2002: 42–44).
- ¹⁰ „Odzbrojujeme – v práci.“
- ¹¹ Gisela Maag (1991: 40–41) ve své práci *Gesellschaftliche Werte* (Společenské hodnoty) srovnává hlavní body kritiky koncepce Noelle-Neumann pocházející od různých autorů. Na jejich spektru lze dobře pozorovat, jaký rozruch tato myšlenka mezi sociálními vědci vyvolala.
- ¹² Novější empirické výzkumy hodnotových postojů současné mladé generace tento trend syntézy „materialistických“ a „postmaterialistických“ hodnot potvrzují. Inglehartova představa postupného odklonu od důrazu na materiální konzum by se tím tedy ukázala jako mylná. Viz například Zinnecker (2002) nebo Deutsche Shell (2002).
- ¹³ Viz například Řeháková (2001).
- ¹⁴ Dá se předpokládat, že jistý vliv na vývoj hodnotového zaměření jednotlivce má i stav prostředí, ve kterém vyrůstal i ve kterém se dosud pohyboval, stejně jako úroveň informací, kterých se mu o environmentální problematice dostává. Podle socializační teze vývoje hodnot se sice jednou vytvořený hodnotový vzorec individua již výrazněji nemění, přesto je docela častým jevem, že se zvýšená vnímavost ke stavu životního prostředí projeví až ve věku vyšším, než kterým by měla končit tzv. „formativní léta“. To by mohlo svědčit jednak o postupném přesunu důrazu mezi hodnotovými oblastmi s postupujícím věkem anebo také o hodnotovém posunu zapříčiněném přísunem nových informací, popřípadě schopností jejich komplexnějšího zpracování.
- ¹⁵ Například Librová (1994, 2003) nebo Poferl, Schilling a Brand (1997).
- ¹⁶ Zde se přidržuji českého názvosloví použitého Soukupem (2001: 13).
- ¹⁷ Například dichotomie pojmů „Gemeinschaft“ a „Gesellschaft“ u Ferdinanda Tönniese (1887) nebo „mechanická“ versus „organická solidarita“ Émile Durkheima (1893).
- ¹⁸ Respektive, nástrojů měření bylo sestaveno více, ale protože baterie použitá v modulu „životní prostředí“ v rámci mezinárodního srovnávacího výzkumu ISSP 2000, který proběhl i v ČR, vychází z původního instrumentu navrženého Coughlinem a Lockhartem, uvádím zde jeho popis a překlad převzatý od Soukupa (2001: 15).

- ¹⁹ Soukup zdůvodňuje odvození českého pojmu od anglických originálů. Souhlasím s jeho argumentací a české označení tohoto konceptu od něj přebírám. Viz Soukup (2001: 17).
- ²⁰ Jan Keller ve své knize *Sociologie a ekologie* přináší zajímavou kapitolu o původu myšlenky nutnosti změny paradigmatu postavení člověka ve světě, kterou se zabýval W. R. Catton již na začátku 70. let (Keller 1997: 138–150). V polovině sedmdesátých let potom začíná spolupráce Cattona s Dunlapem, jejímž výsledkem je rozpracování NEP do podoby, v jaké je známe dnes.
- ²¹ Tento pojem si „vypůjčuji“ od Hany Librové (Librová 2003: 20) a záměrně jej zde užívám z toho důvodu, že pod vztahem k životnímu prostředí chápu nejen deklarované postoje a názory, nýbrž i prvky proenvironmentálního chování.
- ²² K problematice legitimizace viz například Berger a Luckmann (1999: 93–127).
- ²³ Soukup (2001: 32) tento typ otázek nazývá „kvazi NEP škálou“ a rozebírá je poněkud podrobněji.
- ²⁴ V německé verzi z roku 1993 například oproti verzi české chybějí celé pasáže, týkající se vztahu k odborovým organizacím, politickým stranám či obecní samosprávě. Německá verze naopak věnuje více pozornosti různým typům opatření z oblasti odpadového hospodářství. V roce 2000 jsou rozdíly mezi dotazníky ještě větší. Německá verze je rozsahem méně než poloviční a například redukovanou škálu kulturní teorie neobsahuje vůbec. Tyto a některé další rozdílnosti potom ztěžují mezinárodní porovnávání výsledků šetření.
- ²⁵ Požár jaderné elektrárny v Černobylu vypukl 26. dubna 1986 a ještě v tom samém roce vyšla Beckova kniha *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* (Beck 1986). Ne, že by snad až havárie elektrárny v Černobylu byla pro Becka podnětem k sepsání této knihy, na pozadí této šokující katastrofy však vyvolalo Beckovo dílo mimořádně silný ohlas.
- ²⁶ Max Weber zastával tezi, že protestantská etika přispěla k prosazení racionalizace životního způsobu. To znamená, že se všechny součásti všedního života začaly posuzovat racionalitou jejich účelu. Racionalizováno bylo rovněž panství v podobě byrokratické správy. Nejdůležitějšími kritérii racionalizace jsou podle Webera objektivita a efektivita. Ferdinand Tönnies psal o přechodu od společenství ke společnosti. Popsal tím procesy, které dnes souhrnně označujeme pojmem individualizace. Jedná se o rozpad tradičních společenství a o zapojení individua do nových forem zespolečenštění, například v rámci trhu práce. Émile Durkheim popisoval soudržnost moderní společnosti vlivem tzv. „organické solidarity“ na základě dělby práce, kterou odlišoval od „mechanické solidarity“, jež je součástí pouhé příslušnosti ke skupině (kmenu, rodu). Karl Marx analyzoval ekonomické základy kapitalismu. Principy akumulace kapitálu a maximalizace zisku vedou podle něj k procesu industrializace, který má závažné sociální důsledky.
- ²⁷ Beck striktně rozlišuje mezi rizikem (das Risiko) a nebezpečím (die Gefahr). Riziko nastává v důsledku lidských rozhodnutí a dá se propočítat jako pravděpodobnost vzniku nechtěné situace (například havárie jaderné elektrárny). Nebezpečí nesouvisí s lidskou činností a nedá se zpravidla předem odhadnout (například sopečná činnost, zemětřesení atd.)

Literatura

- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Catton, W. Jr., Dunlap, R. E. 1978a. „Environmental sociology: A new paradigm.“ *The American Sociologist*, 13: 41–49.
- Catton, W. Jr., Dunlap, R. E. 1978b. „Paradigms, Theories, and the Primacy of the HEP-NEP Distinction.“ *The American Sociologist*, 13: 256–259.

- Deutsche Shell (ed.) 2002. *Jugend 2002: Zwischen pragmatischem Idealismus und robustem Materialismus. 14. Shell- Jugendstudie*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Diekmann, A., Jaeger, C. C. 1996. *Umweltsoziologie*. Sonderheft 36 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Dunlap, R. E. 2002. „Paradigms, Theories, and Environmental Sociology.“ In R. E. Dunlap, F. H. Buttel, P. Dickens, A. Gijswijt (ed.) *Sociological Theory and the Environment. Classical Foundations, Contemporary Insights*. New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Dunlap, R. E., Catton W. Jr. 1979. „Environmental Sociology.“ *Annual Review of Sociology*, 5: 243–273.
- Dunlap, R. E., Van Liere, K. D. 1978. „The ‚new environmental paradigm‘: A proposed instrument and preliminary results.“ *Journal of Environmental Education*, 9: 10–19.
- Flanagan, S. C. 1987. „Value Change in Industrial Societies.“ *American Political Science Review*, 81: 1303–1319.
- Geissler, R. 2002. *Die Sozialstruktur Deutschlands: Die gesellschaftliche Entwicklung vor und nach der Vereinigung*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Hillmann, K.–H. 1986. *Wertwandel. Zur Frage soziokultureller Voraussetzungen alternativer Lebensformen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Jaide, W. 1983. *Wertwandel? Grundfragen zur Diskussion*. Opladen.
- Keller, J. 1997. *Sociologie a ekologie*. Praha: SLON.
- Klages, H. 1984. *Wertorientierungen im Wandel*. Frankfurt am Main.
- Klages, H. 2002. *Der blockierte Mensch*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Klages, H., Franz, G., Herbert, W. 1987. *Sozialpsychologie der Wohlfahrtsgesellschaft*. Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag.
- Kluckhohn, C. 1951. „Values and value-orientation in the theory of action: An exploration in definition and classification.“ In T. Parsons, E. Shils (eds.) *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press, s. 388–433.
- Kuckartz, U. 2000. „Vom Nutzen und Nachteil der Typenbildung in der sozialwissenschaftlichen Umweltforschung.“ Frühjahrstagung der Sektion *Soziologie & Ökologie*. 25.–27. 4. 2000 in Berlin.
- Librová, H. 1994. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica a Hnutí Duha.
- Librová, H. 2003. *Vlažní a váhaví. Kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Nakladatelství Doplněk.
- Luhmann, N. 1986. *Ökologische Kommunikation. Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Maag, G. 1991. *Gesellschaftliche Werte*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Maslow, A. 1954. *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
- Poferl, A., Schilling, K., Brand, K.–W. 1997. *Umweltbewusstsein und Alltagshandeln. Eine empirische Untersuchung sozial-kultureller Orientierungen*. Opladen.
- Rabušic, L. 1990. „Tichá revoluce neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech.“ *Sociologický časopis*, č. 6, roč. 26: 505–517.

- Rabušic, L. 2000. „Je česká společnost ‚postmaterialistická‘?“ *Sociologický časopis*, č. 36: 3–22.
- Řeháková, B. 2001. „Změny hodnot v České republice a Inglehartova hodnotová typologie.“ *Sociální studia 6: České hodnoty 1991–1999*: 47–71.
- Rokeach, M. 1972. *Beliefs, Attitudes, and Values. A Theory of Organization and Change*. San Francisco, Washington.
- Schmutzer, M. E. A. 2004. „Krieg der Kulturen – anders betrachtet.“ In M. Strähle (Hg.) *Trans. Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften* [online], č. 15 [cit. 8. 9. 2005]. Dostupný z: http://www.inst.at/trans/15Nr/03_2/schmutzer15.htm
- Soukup, P. 2001. „ISSP – Životní prostředí.“ *Sociologické texty*, SP 01: 6. Praha: SÚ AVČR.
- Weber, M. 2004 (1904). *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. München: C. H. Beck Verlag.
- White, L. Jr. 1967. „The historical roots of our ecological crisis.“ *Science*, 155: 1203–1207.
- Zinnecker, J. 2002. *null zoff & voll busy: Die erste Jugendgeneration des neuen Jahrhunderts*. Opladen.

Autor

Tomáš Vysušil je externím doktorandem na Katedře environmentálních studií FSS MU v Brně. Zabývá se výzkumnými metodami vztahu člověka k přírodě a k životnímu prostředí. Po studiu vysoké školy technického zaměření absolvoval podiplomové studium Nauky o životním prostředí na univerzitě v Curychu. Společně s kolektivem autorů zpracoval historickou studii o používání olovnatého benzínu ve Švýcarsku. Kontakt: vysusil@fss.muni.cz